

Tánczos Péter

A szubjektív fogalma más planéták lakóira való tekintettel – a kanti esztétika és etika nem antropológiai sajátosságairól Immanuel Kant más planéták lakóiról

Immanuel Kant etikájával és esztétikájával kapcsolatban is gyakran felmerül a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők antropológiai meghatározottságúnak a két kanti diszciplína alapvetései. A kategorikus imperatívusz ugyan elvben minden embert (általunk ismert véges eszes lényt) kötelez, de vajon az ehhez nélkülözhetetlen észbeli attribútumok valamely, az embert jellemző fiziológiai sajátosságon alapulnak, vagy az így értett racionalitás nem antropológiai sajátosság? Kant a szépnak (szubjektív) általánosságot tulajdonít, hiszen a szépnak talált jelenség azzal az igénnyel jelentkezik, hogy minden véges eszes lény tetszését elnyerje. Ugyanakkor jogosnak tűnik az a feltételezés, hogy az esztétikai ítélet erősen az emberi faj biológiai adottságaihoz (érzékszervi és értelmi kapacitásához és preferenciáihoz) kötődik.

Mindezt megerősíteni látszik a Rousseau-olvasmányok kritikai fordulatban betöltött előkészítő szerepe. Jean-Jacques Rousseau az, aki Kant figyelmét az emberre irányítja, és élete végéig meghatározó antropológiai érdeklődését első ízben felkelti.¹ Jól ismert tény, hogy a königsbergi filozófus maga is többször kifejti: filozófiai érdeklődése a „mi az ember?” kérdésben is összefoglalható.² Az esztétika és az etika alapvető antropológiai meghatározottságát látszik alátámasztani a következő, prekritikai feljegyzés is: „Az esztétika metafizikai alapelemeinél figyelmet kell fordítani a nem-morális érzés eltérő voltára, az erkölcsbölcsélet megalapozásánál pedig arra, hogy nem, kor, nevelés, kormányzat, faj és klíma szerint más és más az emberek morális érzése”.³

Az 1764–66 között keletkezett jegyzet alapján úgy tűnhet, hogy Kant az esztétikum esetében nagymértékben támaszkodott a privát, habituális érzésekre, az etikum esetében pedig a földrajzi-etnikai változóknak is szerepet szánt. A kritikai munkáiban viszont Kant határozottan kizárja az esztétikai ítéletről a privát feltételeken nyugvó tetszést,⁴ a morál területén pedig nem ismeri el a

Tánczos Péter (1987) – filozófus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Debrecen, tanczos.peter@arts.unideb.hu

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Ernst Cassirer: *Kant élete és műve*. Bp. 2001. 96–100.

² Például Immanuel Kant: *Immanuel Kant előadásai a metafizikáról Karl Heinrich Ludwig Pölitz kiadásában*. = Uő.: *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai*. Bp. 2013. 14.

³ Immanuel Kant: *Megjegyzések a Megfigyelésekben*. = Uő.: *Prekritikai írások*. Bp. 2003. 364.

⁴ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Bp. 2003. 121.

szokások és hajlamok relevanciáját.⁵ Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az ellentmondás a prekritikai és kritikai munkák közötti különbséggel magyarázható; azonban ez nem lenne teljesen igaz. Azért sem, hiszen Kant már az 1764-ben megjelent, inkább antropológiai, mint esztétikai megközelítésű *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című munkájában is a morális alapelvek (hajlammal és lelkiüettel szembeni) elsőbbségét állítja, és kifejezetten kritikus az olyan érzésekkel szemben, mint a részvét.⁶ Ráadásul az ízlésben szerepet játszó empirikus (így a szokásoknak és az egyéni hajlamoknak is teret engedő) mozzanatok jóval a kritikai fordulat után is foglalkoztatják.⁷ Ahogyan nehéz lenne amellet érvelni, hogy a kritikai filozófia jelentősége voltaképpen kimerül az antropológiai fordulatban, úgy legalább annyira tarthatatlan azt állítani, hogy Kant *A tiszta ész kritikája* megjelenése után elfeledkezik az ember antropológiai sajátosságairól. Gondolkodásának változásain kívül mást is figyelembe kell vennünk az ellentmondás feloldásához: Kant az azonos minőségeket műről műre másként értelmezte, ha eltérő aspektusból közelített ugyanahhoz. Például egészen mást ért szépség alatt – és máshogy is értelmezi –, ha annak történeti eredetére kíváncsi, és ha az elmében megjelenő élményt akarja megragadni. A genealógiai jellegű szépséginterpretációra a legjobb példát *Az emberi történelem feltehető kezdete* című esszéjében,⁸ míg az analitikus olvasatra *Az ítélőerő kritikájában* találjuk.⁹

A kérdés ezek alapján tehát az, hogy vajon a kanti kritikai etika és esztétika általánosága pusztán antropológiai megközelítésből releváns, vagy pedig az emberi sajátosságokon túlmutató feltételeken nyugszik. Kant életművében akad egy olyan vissza-visszatérő motívum, amelynek vizsgálatával érvényes választ adhatunk a fenti kérdésre is. A német filozófus ugyanis rendszeresen tematizálja a földönkívüli élet lehetőségét. Mivel feltűnően gyakran emlegeti más világok, más planéták lakóit, ezért az etikai és esztétikai általánoság kérdését könnyedén ellenőrizhetjük az idegenek kanti reprezentációján. Vajon, a kategorikus imperatívusz ezeket a lényeket is köti; és vajon elvben nekik is szépek kellene találniuk azt, amit nekünk? Jelen tanulmány éppen ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Kant életműve telis-tele van olyan szöveghelyekkel, amelyek a földönkívüli élet lehetőségét és milyenségét problematizálják. Nem céloz az összes erről szóló passzust elemezni (vagy ezek katalógusát és taxonómiáját megadni),¹⁰ hanem csak arra törekszem, hogy Kant azon releváns megjegyzéseit mutassam be, amelyek segítenek megállapítani a jó és a szép legitimitásának határait. Ugyanis a königsbergi filozófus igen sokféle okból nyúl a földönkívüli élethez mint témához és mint szemléltető példához. A releváns szöveghelyek egy (bár talán csekélyebb) része kifejezetten természetfilozófiai-kozmológiai célból veti fel a kérdést, hogy élhetnek-e rajtunk kívül értelmes lények az univerzumban. Idesorolható *Az ég általános természet-története és elmélete* című korai munkájának okfejtése, amelyben amellet érvel, hogy ha nem is lakott minden egyes bolygó,

⁵ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. = Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Bp. 1991. 488–491.

⁶ Immanuel Kant: *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*. = Uő: *Prekritikai írások*. Bp. 2003. 296–298; Czeglédi András: *Válasz-e a kérdésre? Töprengések Kant prekritikai esztétikájáról*. = „... Amennyiben szellemi lények vagyunk”. Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról. Szerk. Tánczos Péter–Varga Rita. Bp. 2016. 188.

⁷ Például Immanuel Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. = Uő: *Antropológiai írások*. Bp. 2005. 178–179.

⁸ Immanuel Kant: *Az emberi történelem feltehető kezdete*. = Uő: *Történefilozófiai írások*. Szeged 1997. 92–93.

⁹ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 113–155.

¹⁰ Kant földönkívüliekről alkotott elképzeléséről számos könyv és tanulmány született. Például: Peter Szendy: *Kant in the Land of Extraterrestrials*. New York 2013; David L. Clark: *Kant's Aliens. The Anthropology and Its Others*. The New Centennial Review I(2001). 201–289; Elizabeth Sakellariou: “All Them Aliens Had It”: Pinter's Cosmopolitanism. ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries, IX(2012), 97–105.

valószínűleg nagy számban találhatnánk értelmes lényekkel benépesített égitesteket a kozmoszban.¹¹ Sokkal gyakoribb, hogy Kant valamit meg akar világitani a földönkívüli élet lehetőségének felvetésével. A legtöbbször talán a metafizikai elképzeléseink alaptalanságát szemlélteti a ránk és szokásainkra potenciálisan rácsodálkozó idegenekkel. Ilyen észrevételekben relatíve gazdag az *Egy szellemlátó álmai* című, a spiritualizmus és a metafizika hasonló módszertani hibáit egymás mellé állító munkája. „Más világok lakóit” mint testtel rendelkező eszes lényeket a mundus intelligibilis, az immateriális világ részeként ismeri el, és felveti annak lehetőségét, hogy ahogyan mi naivan az égbe helyezzük a túlvilágot, úgy a földönkívüliek meglátva a mi bolygónkat akár azt is hihetik, hogy itt van az igazi „mennyei lakhely”.¹² *Minden dolgok vége* című írásában pedig ezzel ellentétes, kevésbé csábító képet fest a földi világunkról: egy perzsa tréfacsinálóra hivatkozva felveti annak lehetőségét, hogy a Föld „az egész világegyetem árnyékszéke”, ahova más világok szennye csordul.¹³ Visszatérő kísérlete az is Kantnak, hogy az embert az eszes lények csoportjában elhelyezze – ahogyan erre hamarosan még részletesen ki fogunk térni –, ezt még szillogizmusként is előadja *A négy szillogisztikus alakzat hamis agyafürtsége* című írásában.¹⁴

Nagy jelentősége van annak, hogy Kant a kritikai morálfilozófiájában döntően (véges vagy világbeli) eszes lényekről, és nem emberekről ír. Talán ez a szóhasználat mutatja meg leginkább, hogy mi Kant elsődleges célja az „idegenek” rendszeres szerepeltetésével: eloldani a morált és esztétikumot a fiziológiai, habituális és „patologikus” mozzanatok esetlegességétől.¹⁵ Már önmagában tehát ez a jellegzetes fogalomválasztás is árulkodó (nemcsak az emberekre vonatkozik a morális törvény), és előrevetíti jelen dolgozat konklúzióját is: az etikum és esztétikum általános érvénye nem antropológiai feltételeken nyugszik. Nem mindegy azonban, hogy pontosan milyen módon és meggyőző erővel érvel Kant az álláspontja mellett, és főleg annak érdemes utánajárnunk, hogy milyen alapon állítja, hogy a jó és a szép elvárása univerzálisan érvényesen, ha egyszer nem ismerünk más véges eszes lényt az emberen kívül.

Kant nem melleleg a „más planéták lakóival” vont párhuzamot és a véges eszes lény fogalmának használatával az őt korábban befolyásoló brit morálfilozófiától, pontosabban a morális érzés koncepciójától is távol tudja tartani magát. A feltételezett, testtel rendelkező földönkívüliek esetében is valamilyen szerepet kell játszania a szenzualitásnak, érzékenységnek, azonban az idegen lények teste roppant mód eltérhet a miénktől. A *Pragmatikus érdekű antropológiában* is jelzi, hogy menthetlenül antropomorfizálják más égitestek lakóit: „Figyelemre méltó, hogy az eszes lények számára képtelenek vagyunk más illő alakot kiötlenni, mint az emberét. (...) Ekképp az összes többi égitestet is csupa emberi alakkal népesítjük be képzeletünkben, holott valószínű, hogy az ott élők az őket a hátán hordó és a tápláló föld és az őket alkotó elemek különbözősége okán a miénktől akár igencsak különböző alakot is ölthetnek. Minden más alak, mellyel megakadályozhatnánk őket, csak *torzkép* volna”.¹⁶

Az érzéki képzelőerő elégtelensége miatt képtelenek vagyunk az emberétől érdemben eltérő eszes lényt elképzelni. Kant úgy gondolja, hogy a képzelőerő produktivitása erősen korlátozott:

¹¹ Andrea Losch: *Kant's Wager. Kant's Strong Belief in Extra-Terrestrial Life, the History of This Question and Its Challenge for Theology Today.* = *International Journal of Astrobiology* XV(2016). 264.

¹² Immanuel Kant: *Egy szellemlátó álmai.* = Uő: *Prekritikai írások.* Bp. 2003. 463–464.

¹³ Immanuel Kant: *Minden dolgok vége.* = Jacques Derrida–Immanuel Kant: *Minden dolgok vége.* Bp. 1993. 100.

¹⁴ Immanuel Kant: *A négy szillogisztikus alakzat hamis agyafürtsége.* = Uő: *Prekritikai írások.* Bp. 2003. 103–104.

¹⁵ Kant: *Az ítélőerő kritikája.* 119.

¹⁶ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia.* 84–85.

az angyalokat is szárnyas emberként képzeljük el, tehát annyit teszünk, hogy az általunk egyedül látott eszes lényt egy szimbólummal toldjuk meg.¹⁷ Ha viszont még adekvát szemlélet tárgyává sem vagyunk képesek tenni a földönkívülieket, mennyire lehet jogos a létük feltételezése?

Kantnak elsősorban azért van szüksége más bolygók lakóira, hogy az emberi nem karakterét rögzíthesse, és fel tudja mutatni a véges eszes lények egy másik hipotetikus típusát is az emberen kívül, ezáltal alátámasztva az etikum és esztétikum általánosságának emberin túli érvényességét. Ugyanakkor több ízben is hangsúlyozza, hogy nem tudjuk hitelt érdemlően alátámasztani más értelmes lények létét – feltételezésük örökké hívés marad. Két ismert szöveghelyet szeretnék ezzel kapcsolatban kiemelni. *A tiszta ész kritikájában* a következőket írja: „Ha a kérdés tapasztalati úton eldönthető volna, egész vagyonomat föltenném rá, hogy a látható bolygók között legalább egy akad, melynek lakói vannak, ez nem pusztá vélekedés, hanem erős hívés (melynek helyes voltára az élet sok javát föl merném tenni)”.¹⁸

Kant ezt azután jelenti ki, hogy különbséget tett vélekedés, hívés és tudás között. A vélekedésnek sem szubjektíve, sem objektíve nincs elégséges alapja, a hívésnek a szubjektív alapja elégséges (az objektív viszont nem), a tudásnak pedig mind a szubjektív, mind az objektív fundamentuma adott.¹⁹ Az ész transzcendentális használatában éppen a hívés a legérdekesebb, amelynek megalapozottságát (hogy nem csupán önmeggyőzésről van-e szó) képzeletbeli fogadással tudjuk ellenőrizni.²⁰ Ha egy őszinte gondolatkísérlet keretében javainkat is merjük miatta kockáztatni, akkor a hívés nem önbecsapás, hanem kellő szubjektív alappal rendelkezik. Kant földönkívüli életbe vetett hite – ahogyan az idézetből láttuk – kiállja a fogadás próbáját: ebből a szempontból doktrinális hívésnek számít, ahogy Isten léte is. Már ez is jelzi, hogy a szubjektív érvényességnek nagy jelentősége lesz a kérdésfelvetésünk szempontjából.

Az ítélőerő kritikájában ezzel szemben vélekedésnek nevezi a más planéták lakóiról szóló feltételezést.²¹ Az ellentmondás oka, hogy a harmadik kritikában egészen más felosztást alkalmaz, mint *A tiszta ész kritikájában*: megkülönbözteti egymástól a vélekedést, a tényeket és a hitet.²² A vélekedés dolgai lehetséges tapasztalati megismerés tárgyai, a tényleges dolgok objektív realitását bizonyítani lehet, a hit dolgai pedig a tiszta gyakorlati ész kötelességszerű használatában jelentkeznek.²³ Mivel a földönkívüliekről elvben szerezhetünk majd egyszer empirikus tapasztalatot, és a létezésük feltételezésének helyességét a tapasztalat révén tudjuk igazolni vagy cáfolni, ezért létükről egyelőre csak vélekedni tudunk.

Más planéták morálja

Ahogyan korábban már szó esett róla, a Kant által feltételezett földönkívüliek véges eszes lények, a mundus intelligibilis tagjai lennének. Mivel rendelkeznek ésszel, ezért a morális törvénynek logikusan rájuk is vonatkoznia kell. Ha ugyanúgy testi, érzéki létezők, ahogyan mi is,

¹⁷ Uo. 92.

¹⁸ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Bp. 2009. 642.

¹⁹ Uo. 640.

²⁰ Uo. 640–641.

²¹ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 393.

²² Uo. 392.

²³ Uo. 392–394.

akkor a morális törvény számukra is csak imperatívusként adott. *A gyakorlati ész kritikájában* a gyakorlati ész a priori elveiről írva ki is jelenti: „Az elv tehát nem pusztán az emberekre korlátozódik, ésszel és akarattal rendelkező minden véges lényre érvényes, sőt mint legfőbb értelemre, még a végtelen lényre is kiterjed”.²⁴ Az embereket és a feltételezett idegen lényeket összeköti az, hogy tiszta akaratuk ellenére szükségletektől és érzéki indítékoktól afficiált entitások – az erkölcsi törvény kategorikusan parancsoló imperatívusz a számukra –, velük szemben viszont Istennek szent akarata van, tehát képtelen az erkölcsi törvénnyel szembenálló maximák alkotására.²⁵

Minden véges vagy világbeli eszes lényt köt tehát a kategorikus imperatívusz elvárása, mivel a részben eszes, részben érzéki lények számára az erkölcsi törvény általános regulatív elvként, parancsként jelenik meg.²⁶ Az ész mint felsőbb megismerőképeség tekintetében Kant egyáltalán nem differenciál a lehetséges fajok között: az ész az elvek felállításának képessége, amely elvek segítségével egységet teremtünk az értelem szabályai között;²⁷ így az általánosságnak olyan szintjét képviseli, amely már nem kötődik semmi érzéki esetlegességhez. Kant feltételezése szerint ész dolgában nem lehet különbség az ember és az intelligens földönkívüliek között, hiszen esetleges érzéki jellemzőikben adott differencia itt teljességgel irreleváns. A másik két felsőbb megismerőképeség, az értelem és az ítélőerő esetében már nem ilyen egyszerű a helyzet. Kant a különös minőségében az emberi értelem egy olyan sajátosságát fedezi fel, amely valószínűleg megkülönbözteti azt minden más lehetséges értelemtől.²⁸ Ahogyan nagyon valószínű, hogy az ember érzéki szemlélete nem az egyetlen kizárólagos módja a szemléletnek, úgy az emberi értelem diszkurzív természete – tehát az, hogy fogalmakkal dolgozik – mellett el tudjuk képzelni az intuitív értelem lehetőségét is, amely nem fogalmak révén haladna az általánostól a különös felé, hanem ösképszerűen lenne képes megragadni az egészet.²⁹ A mi értelmünk (*intellectus ectypus*) rászorul a reflektáló ítélőerő aktivitására, hiszen a különöst nem tudja teljesen az általános alá szubszumálni, viszont egy hipotetikus *intellectus archetypus* esetében ítélőerőre nem is volna szükség.³⁰ Mindennek az esztétikai tapasztalat univerzalizása kapcsán még lesz jelentősége, most viszont térjünk vissza a morális törvény kérdésére.

Kant tehát nem tesz különbséget az emberek és az idegen lények esze között, így nemcsak a morális törvény érvényes egyaránt rájuk, hanem a természet objektív céljának rangjára is igényt tarthat minden eszes lény. A világbeli eszes lények természeti voltukon kívül képesek a szabadság érzéken túli képességét is felmutatni, így mint a természetin túlmutató, attól részben eltérő lények alkalmasak a természet céljának betöltésére.³¹ Az eszes lények boldogsága nem lehet végcél, hiszen az empirikusan feltételezett – és mint ilyen esetleges, tehát feltételei világról világra változnak –, hanem csak moralitása, amely viszont a priori meghatározott.³² A végcél csak a gyakorlati eszünk fogalma, tapasztalat tárgya nem lehet.³³

²⁴ Immanuel Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. = Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Bp. 1991. 140.

²⁵ Uo. 104–141.

²⁶ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 324.

²⁷ Kant: *A tiszta ész kritikája*. 302–304.

²⁸ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 326.

²⁹ Uo. 327–328.

³⁰ Uo. 329.

³¹ Uo. 357–358.

³² Uo. 377.

³³ Uo. 378.

A moralitás nem hives dolga, nemcsak szubjektív feltételei adottak, hanem a gyakorlati ész számára evidensként jelenik meg. Mivel a véges eszes lények között etikum és ész terén nem lehet differenciálni, így az ész intelligens lények közötti általánossága leginkább arra alkalmas, hogy az egyéb, potenciális faji különbségeket kidomborítsa. Kant legtöbbször arra is használja a földönkívüliek szerepeltetését, hogy az segítsen neki meghatározni az ember helyét a feltételezett eszes lények rangsorában.³⁴ A leghíresebb, ezt tematizáló szöveg hely a *Világpolgáritanulmányban* olvasható: „Az ember szerepe tehát egyenesen nem természetes. Hogy mi a helyzet más bolygók lakóival s ezek természetével, nem tudjuk, ám ha a természet e megbízását jól elvégezzük, akkor azzal hízeleghetünk magunknak, hogy a világegyetemben nem a legutolsó helyet foglaljuk el szomszédaink között. Lehetséges, hogy ezeknél minden individuum képes arra, hogy rendeltetését a maga egyéni életében teljesen elérje. Nálunk másképpen van, a cél elérésében csupán a nem reménykedhetik”.³⁵

Az ember annak ellenére, hogy eszes lény, rendelkezik önző, állati hajlamokkal, amely miatt önmagát egyelőre nem tudja sikeresen a mindenkit kötelező törvény elfogadására kényszeríteni: emiatt jelenti ki Kant, hogy „az ember *állat*, amelynek *úr*ra van szüksége”.³⁶ Talán más bolygón nincs arra szükség, hogy a társas együttélés normáit az eszes lények egy társukkal tartassák be, mivel nekik olyan természetük van, amely a szabadság elérését az individuum életén belül elérhetővé teszi. Hátrahagyott antropológiai írásaiban Kant még egyértelműbben fogalmaz: az ember állat, amely nevelésre szorul.³⁷ Egyetlen emberöltő elégtelen ahhoz, hogy az ember elérje a célját, hogy levetközve állati készletét felemelkedjen az észhez. Az egyik generáció neveli a következőt, és azt kell remélnünk, hogy nemzedékről nemzedékre közelebb kerülünk a szabadsághoz, elérjük a tulajdonképpeni humanitást. A fejlődés, haladás lehetősége azonban nem a természetünkől fakad, hanem éppen annak ellenére, szabad voltunk eredményeként nyílik meg, ugyanis az ember természete gonosz.³⁸ A jó megtételére nincs valódi, elvi hajlandósága, legfeljebb patológikus készletéből (például együttérzésből) vagy társadalmi elvárásból (például becsületből) cselekszik helyesen. Társaságban a jóra valószínűség álarcát hordja, azonban ha nem látható, rögtön igazságtalanságokat művel.³⁹ Hozzá kell persze tenni, hogy Kant nem magáról az emberről fest ilyen lesújtó képet, hanem az ember természetéről, amelyet az ember eszes volta révén fokozatosan meghaladhat.

Ha ez ember természete nem is éppen az elképzelhető legkedvezőbb, mint eszes lénynél semmi oka sincs szégyenkezni. A már emlegetett, *Az emberi történelem feltehető kezdete* című írásában Kant amellet érvel, hogy miután az ember felfogta, hogy ő a természet voltaképpeni célja, egyenlőségre lépett minden más eszes lényvel.⁴⁰ Míg a birkának joggal mondja, hogy annak irhája őt illeti meg – tehát tekinthet az állatra pusztá eszközként –, addig a másik emberrel, valamint bármilyen más eszes lényvel szemben ilyen igényt nem fogalmazhat meg. A másik

³⁴ Kant: *Megjegyzések a Megfigyelésekhez*. 350; Arthur O. Lovejoy: *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*. Cambridge–London 1933. 193–194.

³⁵ Immanuel Kant: *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*. = Uő: *Történefilozófiai írások*. Szeged 1997. 50.

³⁶ Uo. 49.

³⁷ Immanuel Kant: *Hátrahagyott antropológiai észrevételek*. = Uő: *Antropológiai írások*. Bp. 2005. 498.

³⁸ Uo. 499.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Kant: *Az emberi történelem feltehető kezdete*. 94.

eszes lényre mindig mint célra, és sohasem mint eszközre kell tekintenünk – Kant ezen a helyen a kategorikus imperatívusz egyik klasszikus megfogalmazását az idegen lényekre való tekintettel adja elő.⁴¹

Az emberi nem karakterének megragadása, az ember mint részben eszes lény természetének megértése, valamint a véges eszes lények osztályában betöltött rangjának megállapítása addig nem lehetséges, amíg nem szerzünk tapasztalatot más értelmes lényekről. Bár ész dolgában – Kant okfejtése alapján – nem különbözhetünk tőlük, így ugyanaz a morális parancsolat vonatkozik rájuk is, ránk is (a másik eszes lényre mindig mint célra tekint), azonban értelemhasználatunk, fiziológiánk és szenvedélyeink tekintetében a fajunk jelentős mértékben eltérhet a többitől. Bár az összehasonlítást az univerzális ész teszi lehetővé, a differenciálás csak az egyelőre nem elérhető empirikus tapasztalat révén válna megoldhatóvá. Sajnos, amíg nem ismerünk konkrét földönkívülieket, nincsenek empirikus adataink róluk, természetünk (morális státuszunkat is árnyaló) komparatív leírására nincs lehetőség.⁴² A földi eszes lény karakterét nem vagyunk képesek rögzíteni, míg nem találkozunk nem földi eszes lényekkel; az ember természetét így csak a többi, nem eszes földlakó lényhez viszonyítva tudjuk meghatározni.⁴³ Ez az összehasonlítás viszont az emberi elme, értelem, ítélőerő sajátosságairól nem árul el semmit.

Bár az ész univerzális jellemzőinek megragadása miatt fontosak az idegen lények, paradox módon spekulációval semmire sem megyünk. Kant maga is gúnyolódik Swedenborgon az *Egy szellemlátó álmaiban*, hogy a fizikai távolság ellenére és empirikus ismeret hiányában képesnek gondolja magát a Szaturnusz lakóival való eszmecsere.⁴⁴

A földi és földönkívüli elme

Korábban megállapítottuk, hogy a földi és nem földi ész között Kant szerint nem lehet különbség, azonban a másik két felsőbb megismerőképesség terén már nem ilyen egyértelmű a helyzet. Az idegen lényeknek akár egészen másként is működhet az értelme, és akár – amennyiben intuitív értelmük van – az ítélőerő képességét egészében nélkülözhetik, hiszen nincs szükségük az általános és az egyedi illetően megfeleltetésére.

A három felsőbb megismerőképesség közül az egyik (ész) azonos minden eszes lényben, a másik kettő (értelem és ítélőerő) viszont nagyon is eltérő lehet. Ahhoz azonban, hogy az emberi értelem és ítélőerő megkülönböztető jegyeit megállapítsuk, empirikus adatokra lenne szükségünk a többi eszes lényről. Bár Kant a szükséges tapasztalati adatokkal nem rendelkezik, egy-két gondolat kísérlettel mégiscsak igyekszik az általa legvalószínűbb jellemzőket megragadni. Ehhez azonban visszább kell lépünk egyet.

Kant szubjektíve elégséges appal jelentette ki, hogy hisz a földönkívüli értelmes életben, és hogy az ész felsőbb megismerőképessége minden földi és nem földi eszes lényt összeköt. De mi teszi lehetővé, hogy ugyanaz a képesség konzisztens módon jelen legyen az univerzum minden eszes lények által lakott bolygóján? Melyek a szükséges háttérfeltevésői egy ilyen egyetemes

⁴¹ Uo.

⁴² Immanuel Kant: *Hátrahagyott történefilozófiai észrevételek*. = Uő: *Történefilozófiai írások*. Szeged 1997. 513.

⁴³ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. 289–290; Kant: *Hátrahagyott antropológiai észrevételek*. 622–623.

⁴⁴ Kant: *Egy szellemlátó álmai*. 499.

jelenlétnek? Honnan ered, miből származik egy ilyen univerzális készség? Adná magát a megoldás, hogy a lélek fogalmából induljunk ki: feltételezhetjük, hogy minden véges eszes lény rendelkezik halhatatlan lélekkel, vagy legalábbis egy nem kiterjedt, kognitív jellegű szubsztanciával. Ez a potenciális metafizikai garancia az, amelyet Kant *A tiszta ész kritikájában* vehemensen elvet: a tiszta ész paralogizmusának, az ész hibás használatának nevezi; ugyanis ilyenkor a „gondolkodom” appercepciójából tévesen egy szubsztanciálisan létező lélekre, animára következtek.⁴⁵ Ha egy intelligibilis szubsztancia feltételezésével átlépjük a metafizika Kant által kijelölt határait, logikus lépésnek tűnik, hogy valamely fiziológiai sajátosságban keressük a közösséget lehetővé tevő vonást. Ez az út sem bizonyul azonban járhatónak, hiszen a földönkívüli lények biológiájáról semmit sem tudunk, így nincs elégséges ismeretünk következtetések levonásához. Ráadásul Kant eleve problematikusnak gondolta a szellemi folyamatok testi funkcióknak való megfeleltetését: ez nem más, mint szubrepció, az érzéki és értelmi összemosása.⁴⁶

Ez azt jelenti, hogy sem az ontológiai, sem a fiziológiai alapvetés nem bizonyul megfelelőnek. Kant megoldása a problémára a „Gemüt”, az elme vagy kedély tételezése, amelynek sem szubsztanciális alapja, sem fiziológiai fundamentuma nincs (ugyanakkor az érzéki világra nagyon is nyitott). Az elme az appercepció egységét megteremtő készség („animus”), amely nem azonos a Kant által episztemológiailag zárójelezett lélekkel („anima”).⁴⁷ Az elme az az instancia, amely a három felsőbb megismerőképességet összehangolja, és ezáltal a valósághoz fűződő legegységibb viszonyunkat fejezi ki.⁴⁸ Az elme vagy kedély talaján tud kifejlődni a nagy fokú absztrakciós képességgel rendelkező ész, amely általános princípiumokat alkot az értelem törvényeiből. Az elme karaktere valószínűleg nem azonos minden eszes lény esetében, hanem nagyon is az egyes fajra jellemző sajátosságokkal bír, azonban mint készség lehetővé teszi az elvont ész felbukkanását. Az elme már csak azért sem lehet minden égitesten ugyanolyan, hiszen az általa összehangolt felsőbb megismerőképességek is eltérhetnek bolygóról bolygóra. Ami viszont közös a különféle elmékben, hogy valamilyen szubjektivitást tételeznek.

Miben térhet el a földi és nem földi eszes lények elméje, valamint az ezzel szoros összefüggést mutató értelem? Ehhez tulajdonképpen azt a kérdést kell megvizsgálnunk, amelyet *A tiszta ész kritikájának* első kiadásához készült előszavában felvet ugyan, de ott mint tulajdonképpen mellékes felvetést félretesz. A tiszta értelem szubjektív vonatkozásban kell megvizsgálnunk, tehát azt a kérdést kell feltennünk, hogy hogyan lehetséges maga a gondolkodás képessége?⁴⁹ Mivel a gondolkodás emberen túli jellegzetességeit nem ismerjük, érdemes abból kiindulnunk, nálunk milyen készségekből alakulhatott ki a gondolkodás képessége, s ez talán megmutat nekünk más, lehetséges alternatívákat.

Kant a *Pragmatikus érdekű antropológia* utolsó oldalain éppen erre vállalkozik. Leszögezi, hogy más feltételezett értelmes fajokhoz képest nekünk, embereknek „morális fiziognómiánkkal” nem sok dicsekednivalónk akad.⁵⁰ Az emberi elme egyik legfőbb sajátossága ugyanis, hogy az ember gondolatait igyekszik társai elől eltitkolni. Ezen okosság mögött Kant szerint

⁴⁵ Kant: *A tiszta ész kritikája*. 333, 691–693.

⁴⁶ Immanuel Kant: *Megjegyzések Samuel Thomas Sömmerring A lélek organonjáról című írásához*. = Uő: *Antropológiai írások*. Bp. 2005. 359.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. 42; Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 114.

⁴⁹ Kant: *A tiszta ész kritikája*. 22.

⁵⁰ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. 304–305.

okként ellenségesség, társiatlanság húzódik: „Az emberi teremtmény összetételéhez eredendően hozzátartozik tehát, s hozzátartozik nemének fogalmához is, hogy a mások gondolatát buzgón firtatja ugyan, a saját gondolatait azonban megtartja magának; amely derekas [sauber] tulajdonsága utóbb nem mulaszt el *rejtőzködésből* [*Verstellung*] apránként szándékos *megettévesztéssé* [*Täuschung*], sőt *hazudozássá* [*Lüge*] izmosodni”.⁵¹

Az emberi intellektus tehát még ártatlan, erényesnek tekinthető formájában is a rejtőzködésből, másnak mutatásból, alakoskodásból ered, amely ezért nagyon könnyen és hamar tud szándékos megettévesztéssé, hazudozássá válni. Emiatt az okosság felől nézve nagyon hasznos lehet a hazugság: az okos ember kifejezetten előnyösnek találhatja a hazudozást, még akkor is, ha ezzel önmagunkkal mint morális lényvel szembeni kötelességünket tagadjuk is meg.⁵² Az emberi értelemnek ez a „szennyes” eredete valóban negatív fényt vet fajunkra a többi értelmes lényhez képest. Van azonban más lehetőség is, vagy minden értelem eredete szükségképpen a „*Verstellung*”-ban gyökerezik? Kant eljátszik a gondolattal, hogy a földönkívüli lények elméje talán más, előkelőbb származással bír, s így moralitásukban is könnyebben és gyorsabban tudnak kiteljesedni: „Alkalmassint megeshetnék, hogy valamelyik másik bolygón olyan eszes lények élnek, akik egyes-egyedül hangosan képesek csak gondolkodni, azaz sem ébren, sem álmukban, sem társaságban, sem magányosan nem tudnak semmit sem elgondolni, amit *ki* ne *mondának* ugyanakkor”.⁵³

Ha ilyen lények léteznek, akkor ők a legnagyobb egyenesség (és emiatt a legnagyobb jóindulat) mellett képesek csak közösségben élni. Éppen ezért nagy valószínűséggel jellemük, habitusuk inkább összhangban áll a morális törvénnyel. Kant persze itt sem akar lesújtó képet festeni az emberi természetről, és a mű zárásaként azt emeli ki, hogy az ember az ész segítségével milyen derekasan küzd veleszületett hajlamai ellen.⁵⁴

Ugyanazt találja-e szépnek a földi és földönkívüli elme?

Végezetül röviden ki kell térnünk a harmadik felsőbb megismerőképesre is, az ítélőerőre. Minden bizonnyal ezt a képességet a legnehezebb hipotetikus összehasonlító vizsgálatnak alávetni, mivel ahogyan már többször szót ejtettünk róla, Kant szerint ezzel a képességgel bizonyos értelmes lények valószínűleg nem is rendelkeznek. Ráadásul ez az a felsőbb megismerőképes, amely talán a legszorosabb kapcsolatban áll az érzéki világgal, és az érzékszervek tekintetében semmi okunk sincs nagymértékű hasonlóságot feltételezni. A földönkívüliek fiziológiáját nem ismerve nehéz megmondani, hogy például esztétikai ítéleteikben mennyire hasonlítanak hozzánk.

Bár az ítélőerő és az esztétikai tetszés esetében korántsem olyan egyszerű a helyzet, mint az objektív általánossággal bíró morál esetében, azonban kanti alapokon azt sem jelenthetjük ki, hogy nincs potenciálisan közös a földönkívüliek és mi tetszésélményeinkben. Kezdjük ott, hogy ha az idegen lényeknek is van elméje, kedélye (Gemüt), akkor ezek az entitások is

⁵¹ Uo. 305; Immanuel Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. = Uő: *Werke in sechs Bänden*. VI. Darmstadt 2016. 689.

⁵² Kant: *Megjegyzések a Megfigyelésekhez*. 394.; Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. = Uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Bp. 1991. 543.

⁵³ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. 305.

⁵⁴ Uo. 306.

gondolkodó-érzékelő szubjektumok. Valamilyen, legalább elvi szubjektivitással rendelkezniük kell.

Láthattuk korábban, hogy Kant földönkívüli értelmes életbe vetett hívésének egyedül szubjektíve voltak elégséges alapjai. Érdemes tehát a szubjektivitás fogalmát vizsgálva tovább mennünk. Kant nagyon sokáig, még *A tiszta ész kritikájában* is a szubjektív érvényesség alatt pusztán az objektív kritériumok hiányát érti.⁵⁵ A fogalom lényegében majd csak *Az ítélőerő kritikájában* tesz szert ennél összetettebb jelentésre és nagyobb jelentőségre. A szövegben megkülönbözteti a szubjektivitásnak három formáját is. Szubjektivitás alatt érthetjük az egyén hajlamait, habituális adottságait, perszonális jellegzetességeit: ez az, amit a köznyelv általában szubjektivitáson ért, és ez az, amit Kant patológiusan (tehát szenvedélyek által) meghatározott szubjektivitásnak nevez.⁵⁶ A szubjektivitásnak ez a formája nagyon is esetleges, egyszeri, ezért nem tarthat igényt általános érvényre. Van azonban két olyan szubjektív érvényesség, amely általános érvénnyel bír: az egyik a fogalmakkal dolgozó logikai ítélet szubjektív érvényessége (amikor az ítélet formai helyességét nézzük objektív vonatkozás nélkül),⁵⁷ a másik pedig az ízlésítélet szubjektív általánosság.⁵⁸ Számunkra ez utóbbi lesz releváns, hiszen ez vezet el minket az esztétikai tetszéshez.

Míg a kellemesség élménye a szubjektum patologikus, privát feltételein alapul, addig a szépségről alkotott ízlésítélet megköveteli minden eszes lénytől az egyetértést, ugyanis a szubjektum általános jellemzőire vezethető vissza. Sőt, azt is hozzáteszi Kant, hogy az általánosság itt nem pusztán generális, hanem univerzális: az ízlésítélet minden véges eszes lény egyetértését megköveteli, még ha tudjuk is, hogy a valóságban ezek az ítéletek a legkritikább esetben esnek egybe.⁵⁹ Valószínűleg nem ugyanazt találnánk kellemesnek, amit az idegen lények, hiszen egészen más lehet a fiziológiájuk, azonban Kant szerint (amennyiben elméjük hasonlít a mienkéhez) elvárnánk tőlük, hogy ugyanazt találják szépnek, amit mi, még ha szinte biztosan nem lenne tényleges ízlésítéleteinkben sok közös pont. Az esztétikai ítélet szubjektív általánossága elvben köt minden olyan lényt, amely részben állat, részben észlény.⁶⁰ Az ízlés az intelligibilisre vonatkozik, és benne az ítélőerő nincs alávetve az érzéki tapasztalatnak, ezáltal nyílik meg az idegenekkel való ízlésközösség elvi lehetősége (valósága azonban aligha).⁶¹

Hozzá kell tenni, hogy az ízlésítélet egyezésének elvárását csak akkor fogalmaznánk meg más planéták lakóival szemben, ha olyan szubjektumokra ismernénk bennük, akikkel képesek lennénk társas viszonyba lépni. Amennyiben elméjük és az éssen kívüli felsőbb megismerőképeségeik nagyon idegennek tűnnének nekünk, valószínűleg nem tudnánk még elvi közösséget sem alkotni velük, amely nélkül viszont az ízlésítélet szubjektív általánossága nem állhat fenn. Zárásképpen meg kell állapítanunk, hogy míg Kant szerint morális elvárásaink nem különbözhetnek más

⁵⁵ Katharina T. Kraus: *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation. The Nature of Inner Experience*. Cambridge 2020. 21.

⁵⁶ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 121.

⁵⁷ Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. 30.

⁵⁸ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 122.

⁵⁹ Uo. 123. Az esztétikai ítélet univerzalitásáról és a szubjektív általánosságról részletesebben írtam: Tánczos Péter: *A kedély veszélyes magányossága*. Az egyedüllét határsértő vágya és veszélye Immanuel Kant munkáiban. = Bakó Rozália Klára–Horváth Gizella szerk.: *Vészhelyzet*. Nagyvárad–Debrecen 2021. 37–54; Tánczos Péter: *Atemporal Temporality of the Transcendental Subject. Ambiguous Connection Between Subjectivity and Time in the Kantian Transcendental Philosophy*. = *Papers in Arts and Humanities*, II(2022). 12–25.

⁶⁰ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 120.

⁶¹ Uo. 270–271.

véges eszes lényekétől, addig esztétikai ítéleteink csak bizonyos feltételek mellett és csak elvi elvárásként lehetnek azonosak. A szabad szépség esetében, amely mentes minden (lényegénél fogva érzékileg meghatározott) esztétikai normáleszmétől, nagyobb valószínűséggel osztoznánk a tetszésben az idegen lényekkel, ám a földi élet sajátosságainak is szerepet szánó járulékos szépség esetében aligha lenne ítéleteinkben tényleges találkozás.⁶²

The Notion of Subjectivity in Relation to the Inhabitants of Other Planets – On the Non-Anthropological Characteristics of Kantian Aesthetics and Ethics

Keywords: Immanuel Kant, subjective generality, Gemüt, finite rational beings, nonterrestrial rational beings, moral law, aesthetic judgment

Although Immanuel Kant's critical thought was fundamentally influenced by his interest in anthropology, it would be a mistake to identify transcendental philosophy as a purely anthropocentric philosophy. It is no coincidence that he most often uses the term "finite rational being" instead of "man". Kant's oeuvre contains numerous references to possible extra-terrestrial life forms, most of which are intended to emphasize the universal, not specifically human, characteristics of reason or mind. In this paper, I argue that the generality of Kantian critical ethics and aesthetics extends to all finite rational beings.

⁶² Uo. 139–140.